

Renée Nip

De gelofte van armoede en de plicht tot armenzorg

De plaats van armoede in het leven van religieuzen in de Middeleeuwen

Middeleeuwers hadden een ambivalente houding tegenover armoede en armenzorg. In dit artikel nuanceert Renée Nip dan ook het religieuze armoede-ideaal en licht de houdingen van de diverse religieuze stromingen ten opzichte van armen, armoede en de armenzorg toe.

De keuze van religieuzen in de Middeleeuwen om een leven in armoede te leiden wordt wel aangeduid als een religieus armoede-ideaal. Dit is in zoverre onjuist dat niet de armoede het ideaal was, maar de eeuwige gelukzaligheid waartoe armoede, evenals gehoorzaamheid en kuisheid, een middel was. In dit artikel komt de functie aan bod die middeleeuwse religieuzen in hun leven aan armoede toekenden. Die functie is tweeledig en bestond uit enerzijds armenzorg en anderzijds armoede als leefwijze. In die tijd golden deze beide elementen als onontbeerlijk in het streven naar volmaaktheid. Tot ongeveer 1100 stond in de christelijke wereld de armenzorg centraal, maar daarna verschoof de nadruk naar het vrijwillig leven in armoede. Een groot aantal passages in de bijbel diende ter onderbouwing van beide elementen en de belangrijkste rolmodellen waren, naast Jezus Christus, de woestijnvaders en de apostelen. De invulling was onlosmakelijk verbonden met religieuze, maatschappelijke en sociaal-economische ontwikkelingen. De interactie tussen vrijwillige en onvrijwillige armen was hierbij problematisch. De religieuzen bekommerden zich immers niet zozeer om de armen als wel om hun zieleheil. Uit het volgende zal blijken dat de kloof tussen de vrijwillige en onvrijwillige armen in de praktijk hierdoor uiteindelijk steeds wijder werd.

Armoede lag in de Middeleeuwen altijd en overal op de loer. In de kronieken vinden we talloze vermeldingen van hongersnoden en de vele slachtoffers ervan. Maar ook in betere tijden konden velen niet (altijd) in

hun eigen onderhoud voorzien. Het geven van aalmoezen was vanouds een christenplicht voor iedereen. Zijn immers niet alle mensen voor God gelijk? Bovendien staat in de bijbel geschreven dat de aalmoes bevrijdt van alle zonden (Tob. 4:11). De houding van de middeleeuwen tegenover de armen was echter ambivalent.¹ Enerzijds zagen ze de arme als een afspiegeling van Christus die geëerd hoorde te worden. Anderzijds riepen de armen grote afkeer op. Maatschappelijk gezien ontbeerden ze alle aanzien en macht, afhankelijk als zij waren van de welwillendheid van anderen. De ene arme was bovendien de andere niet. Er waren mensen van wie niet verwacht kon worden dat ze voor zichzelf zouden zorgen, behoeftigen (*egenes*), zoals weduwen en wezen, ouden van dagen en gebrekkigen. Daarnaast waren er armen (*pauperes*) die om wat voor reden dan ook (tijdelijk) in armoede verkeerden, maar er waren ook klaplopers, die onterecht aanspraak maakten op ondersteuning. Armoede werd dikwijls beschouwd als een straf van God en geassocieerd met ziekte, vuil en lelijkheid. Dat mocht evenwel geen reden zijn hen hulp te onthouden. Rijkdom, mits op de juiste wijze verkregen, was misschien wel een beloning van God, maar leidde nogal eens tot een al te grote gehechtheid aan wereldse zaken. Armen boden de mogelijkheid hieraan te ontkomen en werden zo tot middel om het zieleheil van de niet-armen veilig te stellen.

Armenzorg

Vanzelfsprekend vervulde de Kerk in de armenzorg een voortrekkersrol. De achterliggende gedachte was dat de Kerk het erfgoed van de armen beheerde en dus de beschikbare middelen moest herverdelen. De armen konden aanspraak maken op de overvloed van de rijken. Al in de vijfde eeuw decreteerde paus Simplicius (468-483) dat een kwart van de inkomsten van de Kerk aan armenzorg besteed moest worden. Dit besluit werd herhaaldelijk door zijn navolgers, gesteund door wereldlijke vorsten, bekrachtigd. In de praktijk was hiervoor een kwart tot een derde van de tienden, een kerkelijke heffing op vee en oogst, bestemd. De bisschop moest het goede voorbeeld geven, hij was de vader van de armen en zijn huis moest altijd voor hen openstaan. Al naar gelang de behoefte hield hij kleding- en voedseluitdelingen.² Sint Maarten, bisschop van Tours (†397), was iedereen tot voorbeeld, want volgens zijn biografie was Christus in een

1 M. Mollat, *Les pauvres au Moyen Age* (Parijs 1978) 9-21.

2 Mollat, *Les pauvres*, 53-69.

3 *Het leven van de heilige Martinus door Sulpicius Severus*, vert. Peter Nissen en Els

'Het laven van de dorstigen', één van de zeven werken van barmhartigheid op een laatmiddeleeuws schilderij van de 'meester van de levensbron' die omstreeks 1510 in Haarlem heeft gewerkt. Rijksmuseum Twenthe. Uit: Adriaan Buter e.a. red., *Ach lieve tijd. Duizend jaar Twente, de Twentenaren en hun armen en zieken*, 15 (Zwolle 1993).

droom aan hem verschenen, gehuld in de helft van de mantel die de heilige aan een arme man had geschonken om zich te warmen.³ De geestelijkheid rekende het bovendien tot haar taak leken aan te sporen om aalmoezen te schenken, niet alleen omdat het hun plicht was, maar ook om God gunstig te stemmen. Toen de Franse koning Filips (1060-1108) en zijn vrouw Bertha de hulp inriepen van de Vlaamse heilige Arnulf van Oudenburg (†1087), omdat zij nog steeds kinderloos waren, raadde deze de koningin aan goed voor de armen te zorgen, omdat hun stem God het meest indringend ter ore zou komen. Ze moest, zo lezen we in zijn levensbeschrijving, dagelijks maaltijden voor hen aanrichten. Haar inspanningen werden spoedig beloond met de geboorte van een zoon, de latere koning Lodewijk VI (1108-1137).⁴ In heiligenlevens is het doen van schenkingen aan armen en aan de Kerk een steeds terugkerend thema als een voorwaarde om tot heiligheid te geraken.

Naast de seculiere geestelijken hadden de reguliere een belangrijk aandeel in de armenzorg. Volgens de Regel van Benedictus, tot het einde van de elfde eeuw de enige kloosterregel, behoorde het tot de goede werken van de kloosterlingen om de armen te helpen (c. 4). De portier moest iedereen die aanklopte met liefderijke zorg verwelkomen (c. 66), vooral

Rose (Kampen 1997) 29-30, c. 2-3.

4 Jean Mabillon ed., *Vita Sancti Arnulf*, AA SS OSB VI.II (Parijs 1702), 525-526, lib. 1, c. xxx, 529-530, lib. 2, c. iii.

armen en pelgrims, omdat men meer dan in iemand anders in hen Christus ontvangt (c. 53). De kellenaar, die op het materiële welzijn van de kloosterlingen toezag, moest extra aandacht besteden aan de zieken, de kinderen, de gasten en de armen (c. 31). Afgedankte pijen moesten aan de armen worden gegeven (c. 55). Vanaf de tweede helft van de negende eeuw werd een speciale functionaris, de aalmoezenier, met de armenzorg belast. Deze bezocht ook armen buiten het klooster. Arnulf van Oudenburg vervulde volgens zijn levensverhaal als monnik van de abdij Saint-Médard bij Soissons deze taak. Hoe ernstig dit werk opgevat moest worden blijkt wel uit zijn wederwaardigheden. Wanneer Arnulf zijn ronde langs de armen maakte, bezocht hij dikwijls een oude monnik die als heremiet buiten de muren van het klooster leefde. Deze Erembold, eveneens een Vlaming, was een wijs en vroom man. Toen hij zijn einde voelde naderen gaf Arnulf hem op zijn verzoek wat van de melk en het brood dat hij voor de armen bij zich had. Het deed de heremiet evenwel geen goed. Na zijn dood verscheen hij aan Arnulf in een droom en vertelde hem dat hij weliswaar inmiddels in de hemel was, maar dat hij eerst enige tijd had moeten boeten voor het voedsel dat hij ten koste van de armen genuttigd had.⁵

De benedictijnen legden bij hun intrede de geloften van gehoorzaamheid, kuisheid en armoede af. Met de gelofte van armoede deden ze afstand van elke vorm van persoonlijk bezit. Zij noemden zich armen van Christus, *pauperes Christi*. De Regel van Benedictus schreef voor dat de kloosterlingen vóór hun intrede alles wat ze bezaten onder de armen moesten verdelen of aan het klooster schenken (c. 58). Als het goed was leefden ze in soberheid, maar niet per se in armoede. De Regel bevatte bepalingen over kleding en voeding, en waarschuwde voor onmatigheid, maar iedereen mocht de abt vragen wat hij nodig had (c. 33-34, 39-41, 55).

Gevelrelief van het 'Geefhuis' (detail, omstreeks 1520). In 's-Hertogenbosch vond de bedeling van het stadsproletariaat plaats in het H. Geesthuis (in de volksmond het geefhuis). Bedelaars en gebrekkigen dringen er samen rond de toonbanken waarachter de weldoeners van het geefhuis staan opgesteld. Noordbrabants Museum. Uit: *Catalogus Noordbrabants Museum* (Haarlem 1979).

5 Mabillon ed., *Vita Sancti Arnulfi episcopi Suessionensis*, 512-513, lib. 1 c. vii.

De kloosters als gemeenschappen konden beter niet arm zijn. Wanneer de kloosterlingen zich niet hoefden te bekommeren om de zorgen van het dagelijks bestaan, waren ze des te beter in staat zich aan hun eigenlijke taken, namelijk God eren en bidden voor het zieleheil van de mensheid, te wijden. Bovendien, hoe rijker een klooster was hoe meer aan de armen kon worden besteed. In die zin beschreef Raoul Glaber in zijn *Historiae* het succes van de abdij Cluny (gesticht 910) en de kloosterhervormingen die vanuit deze abdij werden doorgevoerd.⁶ Deze hervormingsbeweging hield een terugkeer tot zorgvuldige navolging van de Regel van Benedictus in met onder andere hernieuwde aandacht voor de gelofte van armoede en de plicht van armenzorg, echter zonder dat hieraan een nieuwe invulling werd gegeven.

Naast de vanouds gebruikelijke liefdadigheid ontstond in Cluny en de daarbij aangesloten kloosters een geritualizeerde, in de liturgie opgenomen vorm van armenzorg. Deze was grotendeels verbonden met de rituelen rond de dood van de kloosterlingen, het moment waarop zij overgingen tot een beter leven. Wanneer een kloosterling stierf ging zijn portie eten en drinken, zijn *prebende*, van die dag in ruil voor het gedenken van de dode naar een arme in zijn plaats. Dat gebeurde de daaropvolgende dertig dagen en vervolgens ten eeuwigen dage op de sterfdag van de kloosterling. Wanneer een abt van Cluny overleed, werden op deze wijze twaalf armen bedeed. Het aantal van twaalf verwees naar de twaalf apostelen. De abdij kon dit op den duur nauwelijks opbrengen en abt Petrus Venerabilis (1122-1156) zag zich genoodzaakt het aantal dagelijks uit te delen prebenden te beperken tot vijftig. Zelfs dan zou Cluny jaarlijks alleen al op deze manier zo'n 18.000 armen hebben moeten bedienen. Ook op bepaalde kerkelijke feestdagen zoals Witte Donderdag, Allerzielen en Pinksteren werden armen speciaal onthaald.⁷ In hoeverre dit idealistische programma is uitgevoerd blijft de vraag. Uit documentaire bronnen blijkt dat de uitgaven aan aalmoezen van kloosters vaak slechts een klein deel van hun budget vormden.⁸ Aalmoezen aan de armen als representanten van God in ruil voor de Goddelijke genade en de ritualisering van de armenzorg benadrukken nog eens dat het niet om de armen maar om de relatie tussen

6 Raoul Glaber, *Histoires*, ed. en vert. M. Arnoux (Turnhout 1996) 170-176, c. 16-18; H. Grundmann, *Religiöse bewegungen im Mittelalter* (Darmstadt 1970) 15-16.

7 J. Wollasch, 'Konventsstärke und Armensorge in mittelalterlichen Klöstern. Zeugnisse und Frage', *Saeculum* 39 (1988) 184-199, aldaar 193-199.

8 L. Milis, *Hemelse monniken, aardse mensen* (Baarn/Antwerpen 1995) 84-85.

de schenkers en God gaat. De rijkdom van de cluniacenzers werd ook op andere wijze aangewend ter ere van God, bijvoorbeeld met de rijke architectuur van de gebouwen, kostbare kerkschatten en liturgische gewaden. De monniken waren afkomstig uit adellijke kringen en leefden dienovereenkomstig. De benedictijnen pasten hiermee in de sterk hiërarchische feodale maatschappij, waarin uiterlijk vertoon en het vermogen tot het doen van schenkingen uitingen van macht en aanzien waren.⁹

Weg van de wereld

De bevolkingsgroei, de toenemende handel en mobiliteit, de opkomst van de steden en de geldeconomie, en het uiteenvallen van de domaniale verbanden leidden tot een herbezinning op het christelijk geloof. De religieuze hervormingsbeweging, die vanaf de tweede helft van de elfde eeuw de westerse wereld in beroering bracht, kwam voort zowel uit de Kerk zelf als uit de christelijke gemeenschap. Kwesties die ter discussie stonden waren de invloed van leken binnen de kerk, het probleem van ambtsverwerving tegen betaling (simonie) en de levensstijl van geestelijken. Daarnaast begon de idee post te vatten dat de weg naar de hemel niet uitsluitend via de Kerk liep, maar dat iedereen verantwoordelijk was voor zijn eigen zieleheil en een invulling aan zijn leven kon geven die gericht was op het bereiken van de zaligheid. Er kwamen verschillende godsdienstige stromingen tot stand, zowel binnen als buiten de Kerk, van religieuzen, semi-religieuzen en leken. Vrouwen waren hierin oververtegenwoordigd. Sommige groeperingen werden op den duur binnen de Kerk geaccepteerd en zo mogelijk geïnstitutionaliseerd, terwijl andere als ketters werden veroordeeld.¹⁰ Allen wilden terug naar de vroeg-christelijke kerk en zochten herstel van oude waarden. De groepen die als ketters werden veroordeeld omvatten zowel leken als geestelijken. Zij beschouwden zich als de enige ware *pauperes Christi* en verzetten zich tegen het kloosterwezen, waar immers sprake was van gemeenschappelijk bezit. Hun kritiek op de bestaande kerkelijke toestand bracht hen er tevens toe in meer of mindere mate de Kerk en haar leerstellingen af te wijzen. Eén van hen was Tanchelm, die prekend in Antwerpen en omgeving en in Zeeland een grote schare aanhangers had verzameld. Utrechtse kanunniken

9 L.K. Little, *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe* (Londen 1978) 61-69.

10 Grundmann, *Religiöse bewegungen*, 13-15.

beschuldigden hem van ketterij en in 1115 werd hij omgebracht. De onrust die deze bewegingen veroorzaakten kwam het aanzien van de armen niet ten goede. Hoewel de participanten beslist niet uitsluitend uit de laagste sociale laag van de bevolking afkomstig waren, werd sindsdien 'arm' dikwijls met 'ketter' geassocieerd.¹¹

Heremieten en rondtrekkende predikers namen het voortouw in deze nieuwe religieuze bewegingen. Evenals hun voorgangers beoefenden zij in afzondering van de wereld, maar buiten de kloostermuren de ascese en streefden zij in navolging van de woestijnvaders naar onthechting en boetdoening. Zij probeerden evenwel deze idealen te combineren met een apostolische taak, namelijk het verlenen van zielzorg. Zij trokken predikend rond, of de mensen kwamen van heinde en verre naar hun onderkomen om naar hun preken te luisteren. Hun idealen werden gedeeld door de stichters van de nieuwe kloosterorden: de cisterciënzers, premonstratenzers, augustijnen en kartuizers. Zij meenden dat de benedictijnen teveel in de wereld stonden en verzetten zich tegen de grote nadruk op liturgie, de rijkdom van kerk en klooster, en de comfortabele levensstijl van de cluniacenzers. Ze probeerden echter hun idealen te combineren met een strikte navolging van de kloosterregels van Benedictus en Augustinus.¹²

Dit bleek in de praktijk vrijwel onuitvoerbaar, zoals blijkt uit het levensverhaal van Odo van Doornik († 1113). Odo was een zeer gezocht leraar in Doornik, die onder invloed van de geschriften van Augustinus tot inkeer kwam. Met een vijftal volgelingen vestigde hij zich in 1092 bij de tot ruïne vervallen Sint-Maartenskerk even buiten Doornik. Ze leefden in grote armoede, maar dit was hun niet genoeg. Al spoedig ontvluchtten zij de stad om in alle eenzaamheid een kluizenaarsgemeenschap te stichten, maar onder druk van de bevolking en bisschop Radbod van Doornik keerden zij terug. Odo wilde geen geld besteden aan gouden kruisen, maar deelde alles uit aan de armen. Daarnaast weigerde hij inkomsten uit altaren, kerken en de tienden. De kloosterlingen moesten zich voeden met de opbrengst van hun vee en van hun werk op het veld. Maar na korte tijd ging

11 Grundmann, *Religiöse Bewegungen*, 18-38; Mollat, *Les Pauvres*, 129-143 ; W.M. Grauwen, 'Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de twaalfde eeuw', *Analecta Praemonstratensia* 56 (1980) 86-92.

12 Grundmann, *Religiöse bewegungen*, 17-20.

13 *The Restauration*, vert. Nelson, 58-60, c. 39; 97-99, c. 68; 106-108, c. 71 ; I.M. Resnick, 'Odo of Tournai and Peter Damian', *Revue bénédictine* 98 (1988) 114-140.

Odo door toedoen van de bisschop overstag om zulke schenkingen wel te accepteren.¹³

De cisterciënzers wilden zich eveneens zoveel mogelijk terugtrekken uit de wereld, vooral ver van de steden, en zagen daarom af van zielzorg. Zij wilden als de ware *pauperes Christi* arm zijn met Christus zijn. Naast persoonlijke armoede streefden zij ook naar gemeenschappelijke armoede. De cisterciënzers mochten alleen woeste gronden als schenking aanvaarden, die ze met hun eigen handen moesten bewerken om in hun onderhoud te voorzien. Zij slaagden er echter op den duur niet in het ideaal van de gemeenschappelijke armoede te handhaven. Abt Bernard van Clairvaux († 1153) verkondigde dat het hemelse koninkrijk rechte tens toekwam aan de vrijwillige armen en dat de rijken verplicht waren hen in hun rijkdom te laten delen. Daardoor zouden ze bereiken dat deze hun voorsprekers bij God zouden worden.¹⁴ Hij gaf hiermee te kennen dat men dus door schenkingen aan de kloosterlingen zijn zieleheil veel beter kon veiligstellen dan door te geven aan de onvrijwillig armen. Talrijke schenkingen waren het resultaat en daarbij kwam dan nog het onvoorziene economische succes van de cisterciënzers.

De christelijke plicht tot liefdadigheid verrichtten de cisterciënzers op vergelijkbare manier als de benedictijnen. Eylard, abt van Aduard, liet in 1315 ten tijde van een hongersnood een enorme ketel gieten waarin dagelijks erwten of bonen voor de armen werden gekookt.¹⁵ Uitdelingen aan de poort naast rituele armenzorg op kerkelijke hoogtijdagen zijn nog tot in de late middeleeuwen bekend van de Hollandse cisterciënzsterinnenkloosters Leeuwenhorst en Loosduinen. In die tijd waren in Loosduinen de dagelijks uit te delen prebenden van de gestorven nonnen gesteld op drie, voor de laatste drie overledenen.¹⁶ De kartuizers daarentegen verwierpen deze vorm van armenzorg. Als er hongerigen aan hun poort klopten, lieten ze hen niet zonder een stuk brood weggaan, maar verder stuurden zij hen door naar de stad. Ze hadden zich niet voor niets in eenzaamheid teruggetrokken en wijdden zich liever aan diegenen die

14 L.J. Lekai, *The Cistercians. Ideal and Reality* (Kent State University Press 1977) 11-25, 381-386).

Little, *Religious Poverty*, 94.

15 Brugman ed., 'De kroniek van Aduard', 54.

16 G. de Moor, *Verborg en geborgen. Het cisterciënzsterinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994) 415-424; W.E. den Hertog, *De abdij van Loosduinen* (Den Haag 1997) 236-238.

17 Little, *Religious Poverty*, 87.

vanwege hun ziel en niet vanwege hun lichamelijke behoeften kwamen.¹⁷ De kartuizers bij Geertruidenberg gaven meer uit aan schenkingen aan andere religieuzen dan aan aalmoezen.¹⁸ In de kroniek (1104-1157) van de reguliere kanunniken van Kloosterrade, later Rolduc genoemd, vinden we volop bewijzen van de armoede waarin de stichter en zijn broeders leefden en het belang dat zij aan armenzorg hechtten. Ze gebruikten daarvoor de tienden, ze deelden aalmoezen uit en hadden op hun terrein een gasthuis voor armen.¹⁹

In de wereld

Emo, abt van het premonstratenzer klooster Bloemhof in het Groninger Wittewierum (†1237), was ervan overtuigd dat de Marcellusvloed (1219) een straf van God was. In zijn kroniek inventariseerde hij de zonden van de mensheid in het algemeen en de Friezen in het bijzonder die de oorzaak van de ramp zouden zijn. Hij ging ook na wat hierin zijn eigen aandeel was. Zijn belangrijkste zorg was of hij wel goed met geld was omgegaan en zich misschien schuldig had gemaakt aan hebzucht. Daartoe hield hij een lange verhandeling over simonie, woeker en schenkingen. Zijn conclusie was dat er geen sprake mocht zijn van eigen gewin en dat al het geld dat werd aangewend om de armoede van een kloostergemeenschap te bestrijden goed besteed was.²⁰ Van gemeenschappelijke armoede is hier dus geen sprake. Emo's zorgen weerspiegelen de tijdsgeest. Welke invloed had geld op de verhouding tussen de mens en God? Voor velen was dit een reden om zich verre te houden van geldzaken. Dit leidde vanaf de dertiende eeuw opnieuw tot het ontstaan van nieuwe orden en andere religieuze stromingen. Deze verschilden van de eerdere doordat zij niet afgezonderd van, maar midden in de wereld hun ideaal probeerden te verwezenlijken.

Het meest invloedrijk waren de bedelorden, vooral de franciscanen, maar in de Nederlanden was een eeuw later ook een grote rol weggelegd voor de moderne devoten. Het ideaal was een terugkeer naar de vroeg-christelijke gemeenschap. Men wilde Christus navolgen en leven als zijn apostelen in een gemeenschap zoals die eens in Jeruzalem zou hebben

18 J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595* (Hilversum 1990) 160-161.

19 L. Augustus en J.T.J. Jamar ed. en vert., *Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade. Tekst en vertaling* (Maastricht 1995) 70-71, 80-83, 110-111, 184-185.

20 *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, ed. en vert. Jansen en Janse, 128-143, c. 49-56.

bestaan: 'De groep van gelovigen was één van hart en ziel; en er was er niet één die iets van het zijne zijn eigendom noemde, maar ze hadden alles gemeen... Er was inderdaad geen enkele noodlijdende onder hen. Want, allen die landerijen of huizen bezaten, verkochten ze, brachten de opbrengst mee en legden die voor de voeten van de apostelen neer; dan werd er uitgedeeld naar ieders behoefte (Hand. 4:32-34)'. Uiteindelijk zouden alle christenen tezamen zo'n gemeenschap moeten vormen. Deze bewegingen concentreerden zich juist in de steden en het streven was als Christus arm met de armen te zijn.

In zijn testament en orderegel legde Franciscus († 1226) het verbod vast op persoonlijk bezit evenals op een vaste verblijfplaats. Zijn volgelingen moesten rondtrekken en preken, werken met hun handen en leven van wat ze kregen. Aan hun activiteiten mochten ze niet het recht op een beloning ontnemen. Geld was ten alle tijden uit den boze. Franciscus verwierp bovendien aanvankelijk het bezit van kerken en kloostergebouwen. Nu was er niet alleen sprake van persoonlijke maar ook van gemeenschappelijke bezitloosheid. Dit bleek niet lang vol te houden en de paus loste dit probleem op door de goederen die aan de franciscanen werden geschonken in eigendom van de H. Stoel te nemen. De franciscanen of de minderbroeders leefden niet alleen temidden van de armen in de steden, maar kwamen ook voor hen op. Ze preekten over de plicht tot naastenliefde en maakten voor parochiepriesters handleidingen voor de zielzorg van arme mensen. Zo droegen de franciscanen bij aan de emancipatie van de armen, die het mogelijk maakte dat deze in de veertiende eeuw op grote schaal in opstand kwamen. Naast de al bestaande negatieve kwalificaties van de armen kwam nu ook nog die van gevaarlijk. In de late Middeleeuwen ontstond kritiek op de levenswijze van de bedelmonniken. Zij deden een beroep op dezelfde inkomstenbronnen als de armen en zouden hen zo het brood uit de mond stoten, terwijl zij nauwelijks iets aan armenzorg konden doen. De volgelingen van Franciscus waren idealisten, mannen en vrouwen die uit afkeer van de toenemende verwereldlijking van de, steeds meer op gewin en luxe gerichte maatschappij kozen voor een leven in armoede en nederigheid.²¹ Een van hen was de heilige Clara († 1253), de grondlegster van de vrouwelijke tak van de orde, de clarissen, die als jong meisje van huis wegliep en haar toevlucht zocht bij haar grote voorbeeld Franciscus. Haar roem verspreidde zich zo snel dat

21 Grundmann, *Religiöse Bewegungen*, 127-135 en 168-169; Mollat, *Les pauvres*, 152-157, 216-232 en 303-310.

22 L. Jongen ed. en vert., *Het Leven van de zalige maagd Sint Clara*, (Megen 1998) 9-15.

nog voor haar dood er meer dan honderd clarissenkloosters waren in heel West-Europa.²²

Binnen de steden ontstonden ook semi-religieuze groeperingen, die van de begijnen en begarden, waarin de vrouwen sterk overheersten. Het gaat hier om vrouwen die zich niet bij een orde wilden of konden aansluiten. Door de grote toevloed van vrouwen zagen de orden zich genooddakt tot beperkende of zelfs verbodsmaatregelen om vrouwen op te nemen. Soms leefden ze op zichzelf, soms in groepjes bijeen. Evenmin als de heremieten zijn begijnen onder één noemer te vangen. Ze waren afkomstig uit alle sociale klassen en sommigen hadden bezittingen, terwijl anderen voor een vorm van vrijwillige armoede kozen. Er was geen sprake van een gemeenschappelijk leven, maar wel van solidariteit. Wie genoeg had deelde dat met minder fortuinlijke medezusters. De begijnen bedelden bij voorkeur niet, maar voorzagen door handenarbeid in hun levensonderhoud. Volgens sommige geleerden uit die tijd was dat de hoogste vorm van christelijke armoede.²³ Zei de apostel Paulus niet dat wie niet werken wil ook niet zal eten (2 Thess. 3:10)?

De broeders en zusters van het gemene leven waren eveneens semi-religieuzen en legden evenmin kloostergeloften af. In tegenstelling tot de begijnen en begarden leidden zij een gemeenschappelijk leven en deden ze afstand van persoonlijk bezit. Ze leefden in nederigheid en gehoorzaamheid. Ze mochten niet bedelen maar leefden van handenarbeid. Zij maakten deel uit van de religieuze vernieuwingsbeweging, de *Devotio Moderna*, die door Geert Grote († 1384) in het IJsselgebied in gang was gezet. Geert Grote was een van de rondtrekkende predikers die het navolgen van Christus (*imitatio Christi*) en een apostolische levenswijze (*vita apostolica*) propageerden. Hij raadde iedereen aan kwistig en overvloedig te geven, 'dat ge alleen het hoogstnoodzakelijke, een paar schamele zaken, overhoudt.' Hij stelde zijn eigen huis beschikbaar voor met name arme vrouwen. Zo ontstond het eerste zusterhuis. Geert Grote gaf tevens de aanzet tot de stichting in 1387 van het later zo invloedrijke klooster Windesheim, opgenomen in de orde van de reguliere kanunniken. Gemeenschappelijke en persoonlijke armoede stonden hoog in het vaandel, maar ook de armenzorg kreeg grote aandacht. Het fraterhuis in Zwolle poogde, nadat de instelling rijk was geworden, de gemeenschappelijke armoede te handhaven

23 A. Mens, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse begijnen- en begardenbeweging* (Antwerpen 1947) 354-403; Grundmann, *Religiöse Bewegungen*, 319-355; F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981) 78-99.

door een maximum bedrag voor de gezamenlijke uitgaven vast te stellen. Van de overige inkomsten moest een derde aan de bibliotheek en de rest aan de armen worden besteed. Uit de zestiende eeuwse rekeningen van het fraterhuis blijkt evenwel niet dat dit in de praktijk (nog) zo gebeurde. De fraters bekommerden zich behalve om de armen in het algemeen ook om arme scholieren, die in het in 1433 gestichte *domus pauperum* of arme clerckenhuis werden opgevangen. In 1553 gaven ze nog geen 2% van hun budget aan gewone armen uit.²⁴

Vanaf de vijftiende eeuw nam het merendeel van deze semi-religieuze gemeenschappen een orderegel aan. Ze traden toe tot de derde orde van Franciscus, die aanvankelijk speciaal voor leken was ingesteld, de tertianen en tertiarissen, of tot de augustijner kanunniken en kanunnikessen. Enerzijds gebeurde dat onder druk van de Kerk en de publieke opinie – er bleek weinig voor nodig om deze groepen in een kwaad daglicht te stellen –, anderzijds nam de behoefte aan een meer verinnerlijkte geloofsbeleving toe.²⁵ Hiermee vielen ze terug op de idee van Bernard van Clairvaux in zijn kritiek op heremieten en rondtrekkende predikers, dat men de eenzaamheid binnen het klooster diende te zoeken.²⁶ De afstand tot de armen in de straat nam op die manier weer toe.

Sinds het einde van de twaalfde eeuw begon mede onder invloed van de kruispredikers in het ideaal van de navolging van Christus de nadruk steeds meer te verschuiven van het leven van Christus naar het lijden van Christus. Sinds de woestijnvaders had het beoefenen van de ascese altijd deel uitgemaakt van de spiritualiteit. Onthechting van wereldse zaken en fysieke behoeften gaf ruimte voor meditatie, voor zelfonderzoek en zelfcorrectie. De broeders en zusters bedachten hiervoor allerlei leefregels, zoals bijvoorbeeld 'bij vis niet veel boter eten omdat dat de gulzigheid prikkelt en de helderheid van de geest verstoort'.²⁷ Anderen gingen veel verder en aten en dronken alleen vieze dingen, zochten de meest barre omstandigheden om het zwaarste werk te doen en negeerden ziekte en andere lichamelijke ongemakken. Er wordt gezegd dat sommige zusters er niets om gaven om bedorven voedsel te eten en dat iemand als Jutte van

24 M.L. Caron, 'Ideaal en werkelijkheid. Armoede en liefdadigheid in het Fraterhuis te Zwolle', *Overijsselse historische bijdragen* 96 (1981) 29-51.

25 W. Scheepma, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften* (Amsterdam 1997) 18-24.

26 Little, *Religious Poverty*, 92.

27 L. Breure, *Doodsbeleving en levenshouding* (Hilversum 1987) 94-97.

28 Scheepma, *Deemoed en devotie*, 131 en 150.

Ahaus († 1408) zich tevreden stelde met het afkluiven van de door werklieden weggegooide visgraten.²⁸ Ook om de staat van hun kleding maalden ze niet. Hendrik van Herxen († 1487), rector van het Zwolse fraterhuis, had slechts twee tot op de draad versleten hemden en toen men hem eindelijk had weten over te halen om een nieuwe aan te nemen, deed hij dat alleen op voorwaarde dat zijn oude hemden naar de armen zouden gaan.²⁹ Of de armen hier nu zoveel mee opschoten is de vraag. Duidelijk is wel dat het vrijwillig leven in armoede niet bedoeld was om de onvrijwillige armen ten goede te komen. Het ondergaan van de vernederingen, de ontberingen en het lijden van Christus in soms zeer extreme vormen van ascese werd tot een van de belangrijkste middelen om tot God te komen. De heilige Clara noemde dit spirituele armoede, de totale armoede die eenieder moest nastreven.³⁰ De cisterciënzer non Lutgard van Tongeren wendde dit middel nog aan tot het algemeen welzijn. Op verzoek van Maria en Christus vastte zij driemaal tijdens haar leven zeven jaren om te boeten voor de zonden van de mensheid. Ze at alleen maar brood en af en toe een beetje pap, en ze dronk slechts dun bier. God beloofde haar hiervoor te zullen belonen door haar op te nemen in de hemelse schare maagden.³¹ De kwellingen zijn soms tot in details beschreven, zoals in de levensbeschrijving van de heilige Liedewij van Schiedam († 1433). Zij was een leek die te midden van haar medeburgers leefde. Bij alle ziekten en martelingen die zij in lijdzaamheid onderging, zag zij toch kans met gulle hand de armen te bedelen.³² Bij haar kwamen armenzorg, steeds meer een aangelegenheid van de stedelijke overheid en leken,³³ en geleefde armoede weer bij elkaar.

Besluit

In de functie die religieuzen idealiter aan armoede toekenden in hun leven kunnen we vier fasen onderscheiden. Deze functie omvatte twee

29 Caron, 'Ideaal en werkelijkheid', 32-33; Breure, *Doodsbeleving*, 142-143.

30 Jongen ed., *Het leven van de zalige maagd Sint Clara*, 94-97, c. 24.

31 Y. Spaans en L. Jongen ed. en vert., *Het leven van Lutgard* (Hilversum 1996) 60-65, 90-99, 228-237.

32 L. Jongen en C. Schotel ed. en vert., *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam* (Schiedam 1989, ongewijzigde herdruk Hilversum 1994) 62-65, c. 22-23; 90-91, c. 33.

33 J.A. Kossmann-Putto, 'Armenzorg in de Noordelijke Nederlanden' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Bussum 1982) 254-268; G. Marechal, 'Armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden' in: *Ibid.*, 268-281.

Lidwina, de maagd van Schiedam.
Uit: L. Jongen, *Heiligenlevens in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1998) 46.

elementen, dat van de armenzorg en dat van armoede als leefwijze. Onveranderd bleef dat beide elementen in dienst van het zieleheil stonden en niet van de levensomstandigheden van de armen. In de eerste fase, tot c.1100, lag de nadruk op de armenzorg, een christenplicht en een middel om zonden uit te wissen, terwijl de gelofte van armoede slechts persoonlijke bezitloosheid betekende. In de twaalfde eeuw, de tweede fase, riepen veranderende omstandigheden het verlangen op naar een terugkeer naar de vroege christelijke kerk en een leefwijze naar voorbeeld van de woestijnvaders en in navolging van Christus en zijn apostels. Er ontstonden nieuwe orden en andere religieuze gemeenschappen. Afzondering van de wereld en trouw aan de kloosterregel stonden voorop. Naast persoonlijke armoede werd nu ook gemeenschappelijke armoede nagestreefd. De armenzorg bleef bestaan, maar het toenemende bewustzijn van eigen verantwoordelijkheid voor

het zieleheil verlegde de nadruk steeds meer naar een leven in vrijwillige armoede. Dit vergrootte de afstand tussen vrijwillige en onvrijwillige armen. In de derde fase, de dertiende en veertiende eeuw, bracht afkeer van de verwereldlijking van vooral het stedelijk leven religieuze bewegingen voort die hun idealen binnen de wereld probeerden te verwezenlijken. Men verlangde terug naar de eerste christelijke gemeenschappen waarin alle christenen tezamen in gedeelde armoede leefden. Dit leek vrijwillige en onvrijwillige armen dichter bijeen te brengen. Een dilemma was echter steeds de liefde voor de arme als representant van Christus tegenover de afkeer van de arme als het beeld van wereldse verwording. Tegelijkertijd begon de nadruk te verschuiven van de levenswijze van Christus naar Zijn lijden. In de vierde fase, de late Middeleeuwen, trokken de religieuzen zich daardoor opnieuw terug in de afzondering van kloosters. Vrijwillige armoede werd in de vorm van wereldverzaking en versterving tot het belangrijkste middel om de eeuwigheid te bereiken. De armenzorg als christenplicht bleef bestaan, maar was hieraan ondergeschikt. Leken voor wie de werken van barmhartigheid de meeste kans op de Goddelijke genade gaven, kregen hierin een steeds groter aandeel. De kloof tussen vrijwillige en onvrijwillige armoede was groter dan ooit.